

सि. को. सं

पर्वने वा नृपलः सर्वपरो वरगुहामनाः ॥ अने एदि
नवर्गिणे नववुः परेणु ॥ १ ॥

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्विगीयसीतिवक्ष्यमाणानामुनित्रययतुर्धिनभवति ॥ १ ॥ वर्गीनामसंदिग्धत्वेन बोधनापसंदिग्धाया अवेवक्षणादेवैष्टसं
धि ॥ २ ॥ ननु आगदीनामिव अकारोपादाने लुकारस्यापि ग्रहणं संभवे लुकारोपादाने व्यर्थं सावर्ण्येन एवेव अल्लवर्गीयोभिन्नजात्योर
पिसवर्गीग्राहकत्वेनाणुदित्त्वेनाग्रहणस्य जातिपक्षवयकत्वमिति चेत् ॥ अत्राहुः एतयोः सावर्ण्यनित्यतां ज्ञापयितुमुभ
योऽप्यादानमिति नत्फलं तुल्यप्रसिद्ध इत्येव गृह्यज इति लुत- अनयोः सावर्ण्यनित्यत्वे तु गुणेरिति सत्रादनुष्टतात्तन इति पर्युदासादकारस्येव लका
जं नमः श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीं परिभाष्य च विद्याकरण

सिद्धान्तकोमुदीयं विख्याते ॥ अइउण-आलक-एओउ-ऐऔव-हयवरटलण-ज
मउ-एनंम-ऊमत्र-धधधष-जंवगददश-खफछठथ-वठतप-कपय-शष
सर-हल ॥ इति माहेश्वराणि सत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि ॥ एषाममत्या इतलण स्तत्रे अ
कारश्चाहकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ॥ हलं एषामहलिति स्तत्रेत्यमित्याह ॥ आ
दिरन्येन सहैता ॥ अन्येनेता सदित आदिर्मध्यगानां स्वस्य वसंता स्यात् ॥ इति ह
लसंज्ञायां ॥ हलं एषामहलित्याह ॥ उपदेशोऽयं हलित्याह ॥ उपदेशोऽयं औघोच्चारणं मम ततो अण
अवु इत्यादिसंज्ञासिद्धौ उपदेशोऽयं जनुनासिक इति ॥ उपदेशोऽयं नुनासिको जित

अइउण-इत्यादौ संदिग्धा अभिवक्षणाद्यसंभिः ॥ तथा चोक्तम् संदिग्धे कपदे नित्या नित्याद्यानुपसर्गयोः नित्या समासे वा केपु स्याद्विज्ञासपेक्षत इति २

अज्ञानं स्वस्वरूपज्ञापकत्वं माओच्चारणम् ॥
धनुस्त्रयणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ॥ अ
गमपत्योदेशोऽपदेशः प्रकीर्तितः ॥ ॥
नद्यंच विना वंजनं न्याय्योच्चारणमपि सम्भवति इति भाष्य ॥ ४
रामः

एषापि श्रुते न स्यात् ॥ २ ॥

अजमनकापाठनाशका

सरस्वत्यैदेव्यैः

१० सिद्धान्तकोमुदीपुख
कं वागपतिराजसर्म्भः

ओथोप्रथमा. १
ओगुथोद्वितीय. २
ओनथोनवितिया ३
ओयातथोयातवतुर्थि ४
ओयाकेनूथोयाकेपंचमी ५
ओयाथोयाषष्ठि ६
ओयाकेथोयाकेसप्तमि ७

। हकीरुदिरुपातोयंमर्तिशल्पिवांछता ॥ ३ ॥ ह्रींलाधुक्षदित्यत्रद्वयंसिद्धंमविष्यति ॥

यवथोर्वालोयोसिपरो ॥

नमः श्रीगणेशाय

जोदसो १
कन. २
ले. ३
लोई. ४
देवि. ५
काकीकोठ
विषयेमा ७

तेननस्कारनरेभ्यःकहसिवाभिकारिभ्यःकभयकोयस
पासिकेस्त्रेनगरिजाकोडाकानिभाबोत्रनभदनी
प्रकसिभाप्रापाको

संज्ञः स्यात् ॥ प्रतिज्ञानुनासिकाः पाणिनीयाः लणस्त्वस्थावर्णे न स होच्चाय्यमा
लोरे फोरल योः संज्ञा ॥ प्रत्याहारि विना न ग्रहणम् ॥ अनुनासिक इत्यादिर्दशात् ॥ न
खवककारि परे ॥ वकार्वा दृश्यते ॥ आदिरस्ये नैतत्स्त्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारश्च
देववर्जितो ॥ ^{तत्रातत्र प्रसंगी यो निधिः स नित्य विभाषा ॥ उकारो ॥ यकारमात्रा लाघवेन पञ्चोत्सवं मयते ॥ अथ अञ्जस्वेति ॥ उकारो ॥} उकारोऽस्वदीर्घप्लुतः ॥ उश्च उश्च उश्च वः ॥ वाको लङ् वका
लो यस्य सोऽवृत्तमात्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा स्यात् ॥ सप्रत्येकमुदान्तादिभेदनि
धा ॥ उच्चैर्दन्तः ॥ तात्वादिषु सभागेषु स्थानेषु दुर्भागे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञा स्या
त् ॥ आये ॥ नीचैर्नुदात्तः स्पष्टम् ॥ अर्वाङ् । समाहारः स्वरितः ॥ उदात्तानुदात्तत्वे
वर्धमानैः समाद्रियेते यस्मिन्सोऽवृत्तस्वरितसंज्ञा स्यात् ॥ तस्मादित उदात्तमर्द्ध

ने४

स्वां ह्रस्वगुणममंत्रम् ॥ स्वरितस्यादितोर्द्धमुदात्तं बोध्यम् ॥ उत्तरार्द्धं तु परि
 शेषादनुदात्तम् ॥ तस्य बोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् ॥ अन्त्यत्र तदा तत्कृतिः
 प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाः ॥ क्वोऽश्वाः ॥ रथानां नयेऽराः ॥ शतवक्रं यो ह्यः ॥ इत्या
 दिष्वनुदात्तः ॥ अग्निमीले इत्यादावुदात्तश्रुतिः ॥ सतव विधोऽपि प्रत्येकम्
 तु नासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ मुखनासिकावयवौऽनुकासिकः ॥ मुखसहित
 नासिकयोश्चार्थमानौ वर्णौऽनुनासिकसंज्ञस्यात् ॥ तदित्यम् ॥ अइउ
 ऋ ए षां वर्णानां प्रत्येकम् षट्शमेदाः ॥ ह्रस्ववर्णस्य द्वादशः ॥ तस्य दिर्घा

मुखसहितेति फलितार्थकं न मिदमविग्रहस्तु उच्यते अनेनेति वचने मुखनासिका
 यवयवौ संस्पृतिर्बोध्यः ॥ ३

तुल्यास्य आभ्यभवं मासं शीतवमवादिभ्यो ह-तात्वादिभिः

भावात्। एवामपि द्वादशांतेषां कृत्वा भावान् ॥ तुल्यास्य प्रयत्नं सर्वस्य मू॥
तात्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रत्यक्षेतेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्षं स्या
त् ॥ अकुरुद्विषर्जनीयानां कुरु ॥ इवुयशानां तालुः ॥ अदुरषाणां मूठ्ठी ॥ न तुल्यसाः
नादन्ती ॥ उपुषधानीयानां मोष्टे ॥ अमउरणानां नासिकावां ॥ एतैतौः कण्ठतालुः ॥ ओ
द्यैतौः कण्ठोष्ठमू॥ वकारस्पटनोष्ठमू॥ जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलमू॥ नासिका
नुस्वारस्या इति स्थानी ॥ यत्तोद्विधा ॥ आभ्यन्तरोवाचश्चा आशश्चतुर्द्वी ॥ पृष्ठे
पश्यं विवृतसंवृतभेदात् ॥ तत्र पृष्ठं पुयत्नं स्पर्शानां ॥ ईषस्पष्टं सन्तस्थानां ॥ वि

तुल्यास्य आभ्यभवं मासं शीतवमवादिभ्यो ह-तात्वादिभिः
रावयवाद्यदित्यभिप्रायेणाह-
तात्वादीति आभ्यन्तरेति ॥ एवं
तच्च प्रशब्दवलात्ताभाते तु
ल्यास्यतिवि सर्वा अत्रयका
रस्यतकोरे पदे कुरीति लोपो
माभ्यन्तः प्रयत्नगुहने विवाके
श्चातसी अश्वत्थानां ॥ ११

नासिकावेति च कोरेण सूक्ष्म
वर्मातु कलतात्वादि समुच्चा
यते ॥ ४

को सं

३

वृत्तमृच्छराणाम् ॥ स्वराणाञ्च ह्रस्वस्वावरुणस्य प्रयोगे संवृतं ॥ प्रक्रियादशायां नुविवृतमे
व ॥ एतच्च स्वरकारेण स्थापितम् ॥ तथा हि ॥ अ अ इति विवृतमनूद्य संवृतो नेन विधीय
ते ॥ अस्ववाष्टाध्यायी संपूर्णप्रत्यसिद्धत्वात् ॥ अत्र दृष्टं विवृतत्वं मते वा ॥ तथा वस्त्वं
॥ पूर्वत्रासिद्धम् ॥ अधिकारो यत्न ॥ तेन सपादसप्ताध्यायी प्रतिविपाद्यसिद्धाविपा
द्यामपि पूर्वप्रतिपरं शास्त्रमसिद्धम् ॥ वाच्यप्रयत्नत्वेकादशधा विवारः संवा
रः स्वासो नादो व्योषोऽव्योषोऽत्यप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति
॥ स्वयां यं मा खयै कपो विसर्ग सर एव च एते श्वासां नुप्रदाना व्योषाश्च वि

रामाः

३

वृत्तवत्ते ॥ कण्ठमन्त्रे तु योषाः सुः संवृता नादभातिताः ॥ अथुग्मावर्गीयमगा यणश्च
 त्यासवस्तुताः ॥ वर्गे ध्यायातां वतुर्ह्यपश्चमेपरे सञ्ज्ञेयमोतामपूर्वसदृशो वर्गीः ॥
 प्रातिशाखे प्रसिद्धः ॥ पविक्क्रीचखत्तुत्त अगन्निर्घृन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघे
 भ्यः परेतत्सदृशा एव यमाः ॥ तत्र वर्गीणां प्रथमद्वितीयाः ॥ तैथातेषामेव यमाः ॥
 जिह्वामूलीयोपध्मातीयो विसर्गीः शषसाश्चेतेषां विचारः श्वासोद्योषश्च ॥ अ
 न्येषां तु सैवातेनाद्योद्योषश्च ॥ १ वर्गीणां प्रथमतः तीयपश्चमाः ॥ प्रथमतः ती
 ययमौ यरलुवाश्चात्यप्राणाः ॥ अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः ॥ वाह्यप्रयत्नाश्च युञ्ज

सि. कौ. सं.

४

पिसवर्षीसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथापि आन्तरजं स्पृश्यायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम्
॥ कादयो मावसानास्पर्शः ॥ यरन्वा अन्तस्थाः ॥ शषसहाउष्माणः ॥ अवः स्वराः ॥ ५ कर्षोऽ
निकषाभ्यां प्रागर्द्धविसर्गसदृशे जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ ॥ अं अः इत्यवपरावनुरस्वार
विसर्गौ ॥ इति प्रयत्नविवेकः ॥ अलवर्षयोर्मिथः सावर्ष्यम्यावाम् ॥ अकारह
कारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च सावर्ष्यप्राप्तेः नाङ्ग
लो ॥ आकारसहितोऽव आवर्हलवेत्पेतौ मिथः सवर्ष्यनस्तः ॥ तेन दधीत्यस्य हरति -
शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकन्त अन्यथा दीर्घाहीनामिव हकारादि

कालमयवेत्तामुत्था
दिनिर्देश-आकारप्र
शेषेति ग ३

नान्यक इति प्रकृतिभावः ३

रामान्

४

कारवानतोविशेषप्रतिपत्तेः अत उदित्वा दोतय करगादिगा ॥३

६: ॥ १० ॥ १५ ॥ २० ॥ २५ ॥ ३० ॥ ३५ ॥ ४० ॥ ४५ ॥ ५० ॥ ५५ ॥ ६० ॥ ६५ ॥ ७० ॥ ७५ ॥ ८० ॥ ८५ ॥ ९० ॥ ९५ ॥ १०० ॥

नामपिगुरुण कसोखवलादवृत्तं स्यात् ॥ तथा हि ॥ अणुदित्सवर्णस्यार्धप्रत्ययः
॥ प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः ॥ अविधीयमानोऽणुदित्सवर्णस्य संज्ञः स्यात् ॥
अत्र अणुपरेण एकारेण ॥ कुचुडुतुपु एते उदितः ॥ तदेवमद्वयष्टादशानां सं
ज्ञा ॥ तथेकारोकारौ ॥ ऋकारश्चिश्चतः ॥ एवं लृकारोऽपि ॥ एवोदादशानां संज्ञा
एदौतोरोदौतोश्चनमिथः सावर्णि ॥ ऐ औ जिति सन्तारं भसामर्थान् ॥ तेनैव श्रुतं
विशतेः शंशाः स्युरिति नाप्रादन्तीया ॥ नाऽस्मा विनिविधौ यश्च ॥ तत्राकारस्यापि प्रक्षिप्त
त्वात् ॥ तेन विश्वपाभिरित्यत्र होठ इति न भवति ॥ अनुनासिकाननुनासिक
मेदेन वलादिधा ॥ तेनाननुनासिकास्ते द्योर्दयोः संज्ञा ॥ तं परस्मैकालस्य ॥ तः प

तपर इति वहुव्रीहित्युरुषश्चतदाह ॥ तः परो यस्मात्स वतात्परश्चेति ॥ तत्कालस्येत्यनेन तपराक्षरेच्चारणकालोक्ततेः ॥ अयं सवर्णागारु कस्तत्र स्यादिति यमः
तिन हरिभ्यामिति इत्यादौ समकालत्वेऽपि सुपि वेति दीर्घाना ॥ १ ॥

उप्याक्षरसमाप्तिर्किं नो मेव त्रयार्थि

उत्तेन भवति ॥ ति यद्यप्याकारश्च श्लेषाभावे संयोगात्ततोपपद्यमानेति
नटत्वं तस्यापि द्रव्यात् ॥ अनौ न संयोगात्ततोपान भवतीति वक्तुमुचि
ते ॥ तथापि कार्यकालपक्षे उच्चैतरंगपरिभाषायास्त्रेयादिके प्रवृत्तेण
स्वैकैर्भवेव हरिः संयोगात्तलोपो सिद्ध इति मत्सेदमुक्तम् ॥ २ ॥

येनविधिः विधिः सत्राय संशोधः किं गति कर्मणि किं प्रत्ययः येन नि करे नत्वा ननु कर्तृ रितः सः ह आग पश्चात् वा वातः कारो य परात्र कर्त्री भिदितो यं करत्यातः एवं वे
हृत्तीयाया पातः अंत्ये पते पते वस्य वा प्रधानस्य एवं वा विशेषण पुंशो नत्वा आतस्य सजेति फलितेन दाहः विशेषणं तदंत्ये नि स्वरूपमित्यनु
पतेवेन इत्यभ्यन्ते. एतद्वृत्तं तादिका रूपाश्च धातोश्च प्रत्ययः जयः अयः ॥३॥
ने नो वाः २

॥ स्वरूपं शब्दस्यऽशब्दसंज्ञा ॥ शब्दस्य स्वरूपं संज्ञिशब्दशास्त्रे या संज्ञा
तां विना ॥ येन विधिः सदनस्य ॥ विशेषणं तदनस्य संज्ञा स्यात् ॥ स्वस्य रूपस्य
॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥ उगिद्वर्त्यगुह्यावर्जः ॥ वित्तमो विसातां
वर्णानां मभावो वसानसंज्ञः स्यात् ॥ परः सन्नि कर्षः संहिता ॥ वर्णनामनि
शो हितं सन्निधिसंहिता सज्ञः स्यात् ॥ सुप्ति उन्तेषट् ॥ सुवन्तेति इन्त अपदसज्ञः
स्यात् ॥ हलो नन्तरः संयोगः ॥ अग्निरव्यवहिता हलः संयोगसज्ञाः स्मृः ॥ ह्रस्विलधु
॥ संयोगो गुह्यः संयोगो प्रेरुस्वः ॥ संज्ञं स्यात् ॥ दीर्घवः ॥ दीर्घवगुणसंज्ञं स्यात् ॥ ॥ ३ ॥

॥ अर्द्धमात्रा निरिक्त कौल वा वाये संहिता नास्ति ॥ ३ ॥

सि. को. अ
६

संज्ञाप्रकरणं ॥ इको गुणवृद्धिः ॥ गुणवृद्धिश्चाभां यत्र गुणवृद्धी विधियेते तत्रैव
इति षष्ठ्यन्तपदमुपतिष्ठते ॥ अवश्च ॥ रुस्वदीर्घप्लुतशबैर्यत्राचविधीयते त
त्राचइति षष्ठ्यन्तपदमुपतिष्ठते ॥ आ यत्नौठ कितौ ॥ ठित कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्य
नो वयवौ सः ॥ मिदवो न्यात्परः ॥ अवइति निर्द्धारणे षष्ठी ॥ अवांमध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्त
स्येवान्तावयवौ मित्स्यात् ॥ षष्ठी स्थाने योगा ॥ अनिर्द्धारितसंबंधविशेषा षष्ठी स्थाने योगा बो
ध्या ॥ स्थाने च प्रसंगः ॥ स्थाने न्तरतमः ॥ प्रसंगे सति सदस्ये तम आदेशः स्यात् ॥ यत्रानेकविध
मानार्थतत्र स्थानत आंतर्यवलीयः ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्या ॥ सप्तमी निर्देशेन विधी
यमानं कार्यवर्णान्तरेणा व्यवहितस्य पूर्वस्य बोधः ॥ तस्मादित्युत्तरस्या ॥ पञ्चमी नि

सप्तम्यन्तानुकरणमिदं निःशब्देन रंतर्गपरः द्वित्रिरुच्चारणक्रियः ॥ २
स्थाने योगीः स्याः स्यात्थाति पातो देकारः षष्ठीः संबंधवाचित्वे पि इह शास्त्रे षष्ठी स्थाने योगा बोध्याः किमविशेषेणानेन्याहे अविधिरितेति
॥ एवं वेको यगा वित्यादौ उगुच्चारणप्रसक्तौ यागुच्चारणी यडाया दीर्घः संपद्यते ॥ ३

रामान
६

उदनेकालपंत्यस्योदेशः स्यात् २

उभयनिर्देशोपचयीनिर्देशो वलियान्तरपरि भाषा ॥

देवो न क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥ अलोत्पत्त्यापठनीनिर्दिष्टं
त्पस्यादेशः स्यात् ॥ उच्यते ॥ अयमप्यंतस्येव स्यात् ॥ सर्वस्येत्पस्यापवादः ॥ आदेशः परस्य ॥
परस्य यदि हि तं तस्यादेर्वोध्यम् ॥ अलोत्पत्त्येतस्यापवादः ॥ अनेकालं त्रिंशत्सर्वस्य ॥ स्प
ष्टं ॥ अलोत्पत्त्यस्य सत्रापवादः ॥ अष्टाभ्युओश्च इत्यादावादेशः परस्येत्पत्तदपि परत्यादेशेन
वाध्यते ॥ स्वरितेनाधिकारः ॥ स्वरितत्वपूर्वकं शब्दरूपमधिकृतं बोध्यम् ॥ परनित्यान्तरंगा
पवादानामुत्तरेत्तरं वलीयः ॥ असिद्धं वहिरंगमन्तरंगं ॥ अन्तरंगे कार्यं कर्तव्ये वहिरंग
मसिद्धं स्यात् ॥ अकृतव्यूहाः पाणिनिः ॥ निमित्तं विनाशो मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं
न कर्तव्यं तस्यार्थः ॥ ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥ ॥ इको यणचि ॥ इकः स्थानेय

सि-को अ

७

ए स्यादचिसंहितायां विषयो॥ सुधी उपास्य इति स्थिते॥ स्थानत आंतर्यादिकार स्पयका
रः॥ सुधय उपास्य इति जाते॥ अनवि॥ अवः परस्पयरो देवास्तो नत्ववि॥ इति धका
रस्पदित्वं॥ स्थानिवदादेशो नत्वविधौ॥ आदेशः स्थानिवत्पान्तु स्थान्यन्ताश्रये वि
धौ॥ अनेनेह्यकारस्पस्थानिवदावेनामश्रित्याविनेति द्वित्वनिषेधो नाशं क्रो॥
न त्विधाविति निषेधात्॥ अवः परस्मै नूव विधौ॥ अल्विध्यथमिदम्॥ परनिमित्तो जा
देशः स्थानिवत्पान्तु स्थानिभूतादवः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधीकर्तव्यो॥ इति यणः स्थानिवदावे प्राप्ते॥
नपदान्तद्विर्वचनपरेयलोपस्वरसवर्णानुत्वारदीर्घजश्च विधिषु॥ पटस्पवरमावयवे द्वि
वनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तो यो जादेशो न स्थानिवत्पान्तु॥ इति स्थानिवदावनिषेधः॥ रु

संमेष

७

जशरुशि॥स्पष्टम्॥इतिधकारस्पष्टकारः॥अदर्शनंलोपः॥प्रशक्तस्यादर्शलोपसंज्ञस्या
 त्॥संयोगान्नस्पष्टलोपः॥संयोगांतंयत्तदंतदन्तस्यलोपःस्यात्॥इतिलोपेप्राप्ते॥यणः
 प्रतिषेधोवाच्यः॥यलोमयोदेवाच्यो॥मयइतिपञ्चमीयणइतिषष्ठीतिपक्षेयकारस्या
 पिद्वित्वम्॥तदिधकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारिरूपाणि॥एकमेक्यम्॥सुश्रु
 पास्पः॥मद्वुरिः॥धात्रंशः॥नाकृतिः॥नादिमाक्रोशोपुत्रस्यापुत्रशब्दस्पष्टत आदिनीश
 चेपरेआक्रोशोगम्यमाने॥पुत्रादिनीत्वमसिपापे॥आक्रोशोकिम्॥तत्त्वकथनेदिर्वचनंभ
 वत्येव॥तत्त्वमेव॥पुत्रपुत्रादिनीसर्पिणी॥वाहृतजग्धयोः॥पुत्रहृती॥पुत्रहृती॥पुत्र
 जग्धी॥पुत्रजग्धी॥त्रिप्रभृतिपुशाकणयनस्य॥आदिषुवर्णेषुसंयुक्तेषुवाचित्वं॥इन्द्रः
 तत्परेच॥पुत्रपुत्रादिनीत्वमसिपापे॥२

ह४

द्विधं द्विधं॥द्विधमेकंयं॥
 कथं द्विधं॥

सि. को. अ

७

अत्रमलोपेनार्थः ४

रेफहकारभ्यां २

हर्यनुभवः नह्यसि २

इन्द्रः। राष्ट्रं। राष्ट्रं। सर्वत्र सा कल्वस्यादित्वेना॥ अर्कः। वृक्षा॥ दीर्घादाचार्याणाम्॥ दित्वन्तो
दात्रम्॥ पात्रम्॥ अचोरहाम्भां द्वे। अत्रः पराभ्यां परस्य यरो देवास्तः। हर्यनुभवः। नह्यसि॥ ह
लोयसां यमि लोपः। हलः परस्य यमो लोपः स्यादायमि॥ इति लोपैश्चेदित्वाभावपक्षे चैक्यं
रूपं तुल्यंम्॥ लोपारंभफलं तु आदित्यो देवतास्यादित्यं हविः। यसां यमीति यथा संख्यं
विज्ञातान्तेहामाहात्म्यम्॥ एवोयवायावः। एवः क्रमादयु अवू आयू आवू एतेषु
रवि॥ तस्य लोपः। तस्येत्तो लोपः स्यात्। इति यवयोर्लोपेन उच्चारणसामर्थ्यात्॥ एव
चेत्संज्ञार्पिहमभवति। हरये। विष्णवे। नायकः। पावकः॥ वान्तो यि प्रत्यये। यकारा
दौ प्रत्यये परे ओदौ तोरव आवू एतौ सः॥ गोर्विकारो गव्यम्॥ गोपय सौर्यं तन्नावाता

यस्मिं विधिस्मर्त्तुं दद्यात्तु गृह्यतो अलगुह
तो सप्तम्यन्ते विज्ञेयरादिभूतयो विधिर्विधि
७ योतेक्षतदादौ बोध्यः॥ २॥

र्यनावां नौवयोधर्मत्यादिनायत् ॥ गोर्यतौ ह न्यस्युपसंख्यानम् ॥ अधपरिमाणे च ॥ ग
 वृत्ति ॥ ३ ॥ इति यत्तीत्यादिनायत्तिशब्दो निप्रोक्तः ॥ वान्तश्च वकारात्तोर्यतावित्प्र
 वृद्धकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्रक्षिप्यते ॥ तेन श्रूयमासावका
 रान्तरे वादेशः स्यात् ॥ वकारो न लुप्यत इति यावत् ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ यादे
 प्रत्यये परे धातोरेव श्रद्धात्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्या नैव्यं ॥ अवश्यं लाव्यं
 म्नातन्निमित्तस्यैवेति किम् ॥ ओयते ॥ ओयताक्षय्यजयौ शक्यार्थे ॥ यान्तादेशनि
 पातनार्थमिदम् ॥ क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् ॥ जेतुं शक्यं जय्यम् ॥ शक्यार्थमिदम् ॥ क्षेतुं

अत्रोयत ४ = आगयस्य कर्त्तव्यं

सि. को. अ

२

जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं स नः। क्रयस्तदर्थं। तस्मै प्रकृत्यर्थं यदंतदर्थम्॥ केतारः क्री
णीयूरिति बुद्ध्या आपरो प्रसारितं क्रयम्। त्रैयमन्यत्र॥ क्रयणार्हमित्यर्थः। लोपः
शाकल्यस्या अवर्ण्ययोः पदान्तयोर्वयोर्बलोपोशिपरे॥ पूर्वत्रासिद्धमिति
लोपशस्त्रस्यासिद्धत्वात् न स्वरसंधिः॥ हरइह। हरयिह। विष्मइह। विष्मविह। स्त्रिया
उद्यतः। स्त्रियायुद्यतः। गुराउत्कः। गुरावुत्कः। कानि सन्ति कौस्तुभश्च त्रैयस्य स्थानिवत्त्वे
न यणवादेशो प्राप्नो न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्नस्तः। एकः पूर्वपदयोस्त्य
धिकृत्वा। आहुणः। अवर्ण्यद्विपरे पूर्वपदयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायाम्। उपे
तुः। स्मेशः। गंगोदकैः। उरणपरः। क्रइति त्रिंशत्तः संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने योऽक्षरसरपरः

समौ

२

पञ्चमः प्रथमः अक्षरः अक्षरः अक्षरः अक्षरः अक्षरः
अक्षरः अक्षरः अक्षरः अक्षरः अक्षरः अक्षरः अक्षरः अक्षरः अक्षरः अक्षरः

सन्नेवप्रवर्तितान्नान्तस्यात्कृद्दिशिपत्रारतवल्कारइत्यत्रालाअचोरहाभ्यामितिप
क्षेदित्वम्। ऊरुःरिसवर्णे। हलपरस्यरुलोपः स्याद्वासवर्णेऊरि। द्वित्वाभावलो
पेवसत्तेकधम्। असतिलोपेद्वित्वलोपयोर्वाद्वित्वम्॥ सतिद्वित्वलोपेवासतिविध
म्। कृद्दिशिः। कृद्दिशिः। कृद्दिशिः। तवल्कारः। तवल्कारः। तवल्कारः। तवल्कारः। यण
इतिपञ्चमिसमयइतिपञ्चमितिपक्षेककारस्यद्वित्वम्। लस्यत्वनविवेतिद्वित्वम्॥
तेनतवल्कारइत्यत्ररूपंचतुष्टयंबोधम्॥ द्वित्वंलस्येवकस्येवनोवयोरुभयोर
पि। तवल्कारदिषुबुधैर्वोध्यंरूपंचतुष्टयम्॥ वृद्धिरेवि। आदेविपरेवृद्धिरेकादे

शः स्यात्तागुणापवादः। कस्मै कत्वांगं गौघः। देवैश्चर्यमा कस्मौ कश्चमा। एते धत्तु
 यु। अवर्त्मान् देजाशोरेते धत्तो हठिवपरे वृद्धिरेकादेशः स्यात्॥ पररूपगुणापवादः। उपे
 ति। उपे धत्ते। प्रष्टौ हः। एजाशोः किं॥ उपेतमाभवान्प्रेदिधत्ता। पुरस्तादपवादत्वायेने
 यं वृद्धिरेति पररूपस्यैव बाधिका नत्वोमाउ श्वेत्यस्यातेन वैहीति वृद्धिरसाधुरेव।
 अक्षादृहिन्यामुपसंख्यानम्॥ अत्रोहिनीसेना। स्वादीरणीतोः। स्वेरां। स्वनडरितुंशील
 म्स्याति स्वेरा। स्वेरिणी। प्रादुहोठोठोपेपेषु। प्रौहः। प्रौठः। अर्थवद्गुनेनानर्थक
 स्यातेन उठग्रहणेन क्तात्तमेव गद्यतेन तुक्तवत्त्वं तस्यैव देशः। प्रौठवाचः। प्रौठिः। उ
 पुइछायांतुदादिः। इषगतौठिवादिः। इषच्चाभीक्ष्णेकादिः। एषाद्यत्रिरापतिव

एष एष इति रूपे तत्र पररूपे प्राप्तेनेन वदुः। प्रेषः। प्रेष्यः। यस्तु इष उं हे। यश्च
इष गतिरिह सादृशनेषु तयोदीर्घा पधत्वा तर् इष इष्य इति रूपे तत्राहुः। प्रे
षः। प्रेष्यः। अस्ते वत्तिया समासे। सुखेन वत्तः। सुखार्तः। तृतीयेति किं।
परसुर्तः। प्रवत्सतरकं वल [redacted] वसना र्ण दशाणा मृणो। प्रार्स म्। वत्सतरा
^{परमशाली अतश्च परमशाली} र्ण म्। अणा स्यापनय र्णो यय दत्प दणं क्रीयते तद सार्स म्। दश र्णो देशः
। नदी वद शार्स म्। अणा शब्दो दुर्ग भूमौ जले च। उपसर्गा द्धि धातौ। अ
वर्णा न्नादु पसर्गा द्धकारा दो धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। प्रार्द्ध ति। उपार्द्ध
ति। अन्ता दिवच्च। योयमेकादेशः स पूर्व स्यात्तवत्परस्या दिवत्स्यात्॥ इति रे

फस्यपदान्तत्वे। खरखसानयोर्विसर्जनीयः। खरिश्चखसानेवरेफस्यविसर्जनी
 यः स्यात्पदान्ते। इति विसर्गो प्राप्तिः। अन्तवद्भावेन पदान्तस्य न विसर्गः। उभ
 यथर्तुः। कर्त्तृस्त्विषिदित्तयोरित्यादि निर्देशात्। उपसर्गो लो वधात्तोरक्षेपेति
 द्वधातावितियोगद्विभागोऽप्युनवृद्धिविधानार्थं। तेन च अत्य क इति पाक्षि
 कः प्रकृतिभावोऽनभवति। वासुप्यापिशालेः। अवर्णान्तादुपसर्गो ह
 कारदौ सुच्चातौ वृद्धिर्वा स्यात्। आपिशालिग्रहणं पूजार्थं। प्रार्थनीय
 ति। सावर्ण्या ध्ववर्णस्य ग्रहणम्। प्राल्कारीयति। प्रल्कारीयति। तत्परत्वा

रीर्षेना उपक्रकारीयति उपकारीयति एति पररूपं आदुपसर्गादे उ
दौधातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् प्रजते उपोषति इह वा सुपीत्यनुवृत्त्यवा
क्यभेदेन व्याख्ययमूलेन एकादौ सुधातौ वा उपेडुकीयति उपेडुकीयति एवे
वानियोगे ॥ नियोगे वधारणम् ॥ के व भोक्षसे अनवक्त्रावेव शब्दः ॥ अनियो
गे किम् ॥ तैवेव ॥ अचो न्यादिटि ॥ अचो मध्ये यो न्यः स आदिर्यस्य तदि संज्ञं स्यात् ॥
शकच्चादिषु पररूपं वाच्यम् ॥ तच्चटः ॥ शकं धुः कर्कं धुः ॥ कुलटा ॥ सीमन्तः ॥ केशवे
शो ॥ सीमान्तो न्यः ॥ मणीषा ॥ हलीषा ॥ लाङ्गलीषा ॥ पटञ्जलिः ॥ सारङ्गः ॥ पशुपक्षिणः ॥

सारंगो न्यः। आदृतिगणायामार्तलः। श्रीत्वोष्टयोः समासे वा स्थूलोत्तुः। स्थूलोत्तुः
 विष्णोः। विष्णोः समासेति किम्। तवौष्टः। ओमा ओश्वा। आति वात्पररूपमेकादेशः
 स्पात्। शिवायोनमः। शिवरहि। शिवेहि। अव्यक्तानुकरणस्पात् इतो। ध्वनेरनुकरण
 स्योत्तुशब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्पात्। पटत् इति। एकाचो न। श्रदि
 ति। नाम्नेडितस्पात् न स्यतु वा। आमेडितस्य प्रागुक्तं न स्पात्। अन्त्यस्य तु तकारमा
 त्रस्य वा स्पात्। डाविवकुलं देभवत् इति वकुलं वचनादित्यमू। तस्य परमांमेडि
 तम्। द्विरुक्ते स्य पररूपमांमेडितसंज्ञं स्पात्। पटत् पतौति। फलाजशो नो। पदा

सि. को

१३

नेरुलाञ्जसस्पुः। पठत्पठदिति। अकः सवर्णदीर्घः। अकः सवर्णविपरिदी
र्घरकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णुदयः। अचिकिं। कुमारिशेते। ना
लावितिसासवर्णनिषेधस्तनदीर्घसकारयोः। ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधि
निधाम्प्रागनिष्पत्तेः। अकः किं॥ हरये॥ अकोकिदीर्घइत्येवमुवचम्। ऋतिसवर्णवा। होत्कारः
होत्कारः॥ लृतिसवर्णलवा। होत्कारः। पक्षेऋकारः सावर्ण्यात्। होत्कारः। ऋतिऋत्वा
तिल्वेत्युभयत्रापि विधेवर्णद्वयमात्रं॥ अथस्यमध्येद्वौरेफौतयोरकमात्रा। अभि
तोऽजमन्तेरपरद्वौतीयस्यतुमध्येद्वौलकारे शेषप्राग्वत्॥ इहोभयत्रापिऋत्यक

द्वि२

सि. को अ

१३

इतिपाक्षिकःप्रतिकृतीभावोवक्षते। ऐउपदानादतिपदानादेकोतिपरेपद्वरूप
मेकादेशःस्यात्॥ हरे इव विद्यो उव। सर्वत्रधिभाषागोः॥ लोकेवेदेवेउत्तस्यगो
रतिवाप्रकृतिभावःपदाने॥ गोअग्रमगोप्रमपदानेकिमुगोः॥ ऐउत्तस्य
किमु॥ चित्रमग्रम॥ अत्रउत्तस्यगोस्य। अतीतिनिवृत्तम। अविपरेपदा
नेगोरवउत्तस्यात्॥ गवाप्रमपदानेकिमु॥ गवि॥ व्यवस्थितविभाषया। गवाक्षः
इत्येव। गोरवउत्तस्यादिन्दुः॥ ॥ अथप्रकृतिभावः। प्रुतप्रगृह्या अविनित्यम।
प्रुताःप्रगृह्याश्चवक्षन्तेविनित्यप्रकृत्याःस्युः॥ एहि कृदन्त्र अत्रगोश्चरति।
हरी एते॥ नित्यनितिकिमु॥ हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभोद्येयथा

रामान

१३

स्यात् ॥ १ ॥ मुक्तिं नैवाप्नुयान् ॥ को सदसोऽशक्योऽस्य ह्रस्व
श्रीपद ॥ २ ॥ अत्र ह्रस्वविधितान् ॥
देवप्रति ॥ ३ ॥ अत्र ह्रस्वविधितान् ॥
नत्रापदान्ता ॥ ४ ॥ अत्र ह्रस्वविधितान् ॥
परेऽकप्रा ॥ ५ ॥ अत्र ह्रस्वविधितान् ॥
सप्तऋषीणां ॥ ६ ॥ अत्र ह्रस्वविधितान् ॥
दे ॥ ७ ॥ अत्र ह्रस्वविधितान् ॥
भोऽप्रायुष्मानेधिदेवदत्तम् ॥ ८ ॥ अत्र ह्रस्वविधितान् ॥
वर्गाणी ॥ ९ ॥ अत्र ह्रस्वविधितान् ॥

आनश्च ८

सि. कौ. अ

१४

नेधिभोराजन्यविशांवेतिवाच्यम्॥ आयुष्मानेधिभोऽत्रायुष्मानेधीन्द्रवर्मच॥ आयुष्मानेधिन्द्रपाशित॥ दूरात्संवेधनेयवाक्यस्यनेःप्लुतः स्यात्॥ सक्तुयिवदेवदत्त॥ हेहेप्रयोगेहेहयो॥ एतयोःप्रयोगेदूरात्संवेधनेयत्वाक्यतत्रहेहयोवप्लुतः॥ हे३राम॥ रामहे३॥ गुरोरेनैतन्नित्यस्यो३यैकेकस्यप्राच्यम्॥ दूरात्संवेधनेयत्वाक्यन्तस्यकरद्विन्तस्थानन्त्यस्यापिगुरोर्वीप्लुतः स्यात्॥ दे३वदत्त॥ देवदत्त॥ देवदत्त॥ गुरोकिम्॥ वकारीदकारस्यमात्त॥ अन्तःकिम्॥ कृष्ण३॥ एकेकगुरुनंपर्यायार्थ इहप्राचामिभोतिविभयते नसर्वप्लुतोविकल्पते॥ अप्लुतवदुपस्थिते॥ अपस्थितो३नार्थइति आहसमिन् नालुतवदुवति॥ अप्लुतवदुपस्थिते॥ अपस्थितो३नार्थइति॥ शुश्लोका३

रामा. यम

१४

इतिशुश्रोकेति॥वल्किमाअमृतइत्युक्तेःपुनरुक्तंन
 विपुतस्यश्रवणंनस्यात्॥अग्नौइति॥इवाकवमगस्य॥इकारःपुनोऽविपरेअमृतवद्धा॥विनु
 हीउइदम॥विनुहीदम॥विनुहीउइति॥विनुहीति॥उभयत्रविभाषेयम्॥ईददेदिववनंप्रगृह्यम्॥
 ईददेदन्तंदिववनंप्रगृह्यसंज्ञस्यात्॥हरीएतौ॥विष्णुइमौ॥गङ्गेश्वर॥पवेतेइमौ॥मणिंकोष्टुस्येति
 तुउवार्थेवशब्दोवाशब्दोवाबोधः॥अदसोमात॥अस्मात्परावीदूतोप्रगृह्योक्तः॥अमीईशा॥राम
 रुद्रमावस्रआसाते॥मात्किम्॥अमुकेऽत्र॥असतिमागृहणेएकारोप्यनुवर्तते॥अं॥अयंप्रगृ
 ह्यःस्यात्॥अस्मेइन्द्रावृहस्पति॥निपातएकाजिनाउ॥एकोजनिपातआउवर्जःप्रगृह्यःस्या
 त्॥उविस्मये॥इइन्द्रः॥उउमेशः॥अनाउः॥त्युक्तेरउः॥दाकारःप्रगृह्यएवा॥आएवंनुमन्यसे॥
 आएवंकीलततंउः॥नुनप्रगृह्यः॥ईषदृष्टं॥ओक्षम्॥वाक्यस्मरयोरुति॥अन्यत्रउः॥दिति

मर्त्तिनि-मणीकोष्टुस्येतिवैतप्रियेवत्सतरोममइतिधारनः॥ववाथथानथेवैवदृष्टम्॥९
 चंप्रवेतसिआनिगादिवाथेवतटव्यंयंइतिमिदिनी॥९

१५

[illegible]

समेभ्यः
१५

स्तोः सकारे तवर्गयोः शकारवर्गभ्यां योगेशकारवर्गोत्तः ॥ हरि उच्यते ॥ रामश्चिनोति ॥ सञ्चित
 ॥ शारङ्गिः श्रुयः ॥ शारङ्गः ॥ शारङ्गस्य तवर्गस्य बुद्धं न स्यात् ॥ विश्वः ॥ प्रश्नः ॥ द्युनाथः ॥ स्तोः द्युनाथो
 द्युः स्यात् ॥ रामश्च द्युः ॥ रामश्चोक्ते ॥ पेशा ॥ तद्विका ॥ वक्रिष्ये कसे ॥ न पदोर्दोर्णाम् ॥ अनामिति तु
 त्रपष्ठी कं पदम् ॥ पदान्तादवर्गान्तरस्यानामः ॥ स्तोः द्युर्न स्यात् ॥ षट् ॥ न्तः ॥ षट्ते ॥ पदान्ताकिम्
 ॥ इदं ॥ दोः किम् ॥ सर्पिष्टम् ॥ अनामन्तवतिनगरीणामिति वाच्यम् ॥ षणाम् ॥ षणवति ॥ षणग
 र्गः ॥ तौषि ॥ तवर्गस्य षकारे परे न द्युत्वम् ॥ रुत्तं जज्ञोत्ते ॥ वागीशः ॥ विद्रुयम् ॥ यरौ नुनासि
 के नुनासिको वा ॥ यरः पदान्तस्यानुनासिके परे नुनासिको वा स्यात् ॥ एतन्मुरारीः ॥ एतन्मुरा
 रः ॥ स्थानप्रयत्नाभ्यां मन्तरतमे स्पर्शे वरितार्थो विधिरयं रेफेन प्रवर्तते ॥ वतुर्मुखः ॥ प्रत्य
 यभाषायान्नित्यम् ॥ तन्मात्रम् ॥ विन्मयम् ॥ कथं तर्हि मद्दोदगाः ककुभन्त इति ॥ यवादिगणै

सि.को.हल
१६

दकारनिपातनामा॥तोर्वि॥तवर्गस्यलंकारेपोपरसवर्णः स्यात्॥तद्वचय॥विद्वो^{यमे}द्वित्रखयति॥अ
त्रनकारस्यानुनाकोलकारः॥उट्स्थसमो^{यमे}पूर्वस्य॥उट्परयोस्थाः समोऽपूर्वसवर्णः स्यात्॥९
आटेऽपरस्य॥उत्थानम्॥उत्थानम्॥उत्तमनम्॥उत्थुतंभनम्॥अत्राद्योषस्यमहाप्राणस्यता
दशसंवंधकारः॥तस्यरुलो^{यमे}रुलीतिपाक्षिको^{यमे}लोपः लोपाभावपक्षेतुथकारस्येवश्रवणं॥ननु
खरिवेतिवर्त्तम॥वर्त्तप्रतिथकारस्यअसिद्धत्वात्॥रुलो^{यमे}हो^{यमे}न्यतरस्याम्॥रुयऽपरस्यहस्यवा
पूर्वसवर्णः स्यात्॥द्योषवतोनादवतोमहाप्राणस्यसंवृतकण्ठस्यतादशोवर्गवतुर्थः एवा
देशः॥वाग्वरिः॥वाग्वरिः॥शब्दो^{यमे}ति॥पदान्ता^{यमे}रुयऽपरस्यशस्य^{यमे}हो^{यमे}वास्यात्तदटि॥दस्यवु
त्वेनजकारेकृते॥खरिव॥खरिरुलो^{यमे}वरस्युः॥इतिजकारस्यवकारः॥तर्वि^{यमे}वः॥तवृशिवः॥

तमस्य
१६

इत्त्वममिति वाच्यम् ॥ तच्छ्रोकेन ॥ तच्छ्रोकेन ॥ अमिकिम् ॥ वाक् श्रुततिः ॥ मेनुश्चोरः ॥ मान्न
स्यपदस्यानुश्चारः स्यादुल्लिः ॥ अलोन्त्यस्य ॥ हरिवंदे ॥ पदस्येति किम् ॥ गम्यते ॥ नश्चापदान्तस्य
रुलि ॥ नस्यमस्यवापदान्तस्यरुल्यनुस्वारः स्यात् ॥ यत्रां सि ॥ आक्रंयते ॥ रुलि किम् ॥ गम्यते ॥ अ
नुस्वारस्य ययिपरसवर्णः ॥ स्पष्टम् ॥ अङ्कितः ॥ अश्वितः ॥ कुण्ठितः ॥ शान्तः ॥ गुम्फितः ॥ कुर्व
तीत्यत्रणत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादननुस्वारे परसवर्णे नस्यासिद्धत्वात्तत्रणत्वम् ॥ वापदान्तस्यः ॥ पदा
न्तस्यानुस्वारस्य ययिपरेवापरसवर्णः स्यात् ॥ त्वङ्करोषि ॥ त्वं करोषि ॥ संयत्तः ॥ संयत्तः ॥ संवत्सरः
संवत्सरः ॥ यैश्चोक्म ॥ यैश्चोक्म ॥ अत्रानुस्वारस्यपक्षे अनुनासिकाप्रवलाः ॥ मोरत्रिसमः ॥
क्वो ॥ द्विवन्ते राजतौ परे समो मस्यमयवस्यात् ॥ सम्राट् ॥ हेमपरेवा ॥ मपरेहकारे परे मस्यमय
स्यात् ॥ हल्लहल्लवल्ते ॥ किं हल्लयति ॥ किं हल्लयति ॥ यवलपरेयवलावेति वक्तव्यम्

५ लो जशरुसि. डः सिधुट् इति सत्रे न धुद् आगमे दृते खरिवेति सत्रे नादि उकार स्पष्टका

रेकतेपश्चात्तर्धकार
स्पृचरः=१

सस्यप

सि. को. ६

۹۵

[illegible]

१७

मुडागमः स्यात् ॥ प्रत्यङ्गुत्मा ॥ मुगण्णीशः ॥ सन्नद्युतः समः सुटि ॥ समोरुस्यात्सुटि ॥ अलोन्त्यस्य ॥ अ
नुनासिकः पूर्वस्यनुवा ॥ अत्ररुप्रकारेणोऽन्ते पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् ॥ अनुनासिका
त्परोऽनुस्वारः ॥ अनुनासिकेविहायरोऽन्ते पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारगमः स्यात् ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः
विसर्जनीयस्यसः स्यात्वरि ॥ एतदपवादेन वा शरित्तिपाथिकविसर्गोप्राप्ते ॥ संपुंकां सो वक्तव्यः ॥ सं
स्कृतीः स्वस्कृती ॥ ससोवालोपमेक इति भाष्यम् ॥ लोपस्यापिरुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिका
भ्यामेकसकारक रूपद्वयं ॥ द्विसकारं कं तृत्तमेव ॥ अप्रानविद्येति सकारद्वित्वपक्षे त्रिसकारपिरुपद्व
यम् ॥ अनुस्वारविसर्गजिह्वास्त्रीयोपध्यानीयोयमानामकारोपरिशर्षुवपाठस्योपयेरव्यानत्वेनानुस्वा
रस्याप्युत्थात् ॥ अनुनासिकवतात्रयाणां शरः खय इति कद्वित्वे षट् ॥ अनुस्वारपतामनुस्वारस्यापि द्वि
विधादशः ॥ एषामष्टादशानां तकारद्वित्वेव वनान्तरेण पुनर्द्वित्वे वा ॥ एकतद्वितं त्रितं इति वक्तुं प

सि. की. ह.

१८

आशत॥ अतो प्रगृह्यत्येत्पनुनामिपक्षेऽष्टे नराशतम्॥ पुमः खयमंपरे॥ अम्परे खयिपुमो हः स्यात्॥
व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासात्॥ कः पयोऽप्राप्त्रौ॥ अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्त्रौ॥ संपुं कानां सः॥
पुस्को किल॥ पुंस्को किल॥ पुंस्पुत्रः॥ पुंस्पुत्रः॥ अम्परे किम्॥ पुंक्षीरम्॥ खयि किम्॥ पुंदासः॥ ख्यात्रादेशे
न॥ पुंख्याने॥ नञ् च प्रशात्॥ अम्परे हविनकारान्नस्य पदस्य हः स्यात्॥ नतु पशानशब्दस्य॥ विसर्गस्य त्व
म्॥ श्रुत्वंम्॥ शाङिर्निश्चिं धिः॥ शाङिर्निश्चिं धिः॥ चक्रिंस्त्रायस्व॥ चक्रिंस्त्रायस्व॥ पदस्येति किम्॥ हन्ति
॥ अम्परे किम्॥ सन्त्सरुं॥ खड्गमुष्टिं॥ अषशान् किम्॥ प्रशान्तोति॥ नृत्वे॥ नृनित्यस्य हः स्याद्वाप
कारे परे॥ कुक्षोऽकः पौ च॥ कवर्गपवर्गे वपरे विसर्गस्य क्रमाजिह्वामूलीयोपध्यानी योरुतः॥
वाहिसर्गयेननाप्राप्तिन्यायेन विसर्गस्य स इत्यस्यापवादो यम्॥ तेन वा सः क्षौममित्यादौ विस
र्गस्य वा॥ नृपाहि॥ नृः पाहि॥ नृः पाहि॥ नृन्याहि॥ कानां मुडिते॥ कान्नकारस्य हः स्यादाप्तेडिते परे

१८

॥ संपुंकानामितिसंः ॥ यद्वा ॥ कस्कादिधुव ॥ एष्विण् उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षः स्यादन्त्यस्य
तुसः ॥ कः परयोरपवादः ॥ इतिसः ॥ कौस्कान् ॥ कौस्कान् ॥ कस्कः ॥ कौतस्कृतः ॥ सर्पिष्कुण्डिका
॥ धनुष्कपालम् ॥ आकृतिगणायम् ॥ संहितायामित्यधीकृत्य देव ॥ इत्यस्य देवपरे तु गाग
मः स्यात्संहितायां ॥ चतुर्व्यासिद्धत्वाच्चोः कुरितिकुत्वं न ॥ स्वस्वया ॥ शिवस्वया ॥ आ आ ओश्च
॥ एतयोश्च परेतुगागमः स्यात् ॥ पदान्तादिति विकल्पापवादः ॥ आच्छादयति ॥ माश्चिदत् ॥
दिर्घात् ॥ दिर्घाश्च परेतु कस्मत् ॥ दीर्घस्यायंतुकूनतुदम् ॥ सेनासुराश्चायेति ज्ञापकात् ॥
वेचिद्यते ॥ पदान्तावा ॥ दीर्घापदान्ताश्च परेतु ग्वा स्यात् ॥ लक्ष्मीश्चाया ॥ लक्ष्मीश्चा
या ॥ ॥ इति ह्रस्वसंधि ॥ ॥ विसर्जनीयस्य षः ॥ विष्मुखात् ॥ शर्षखरिरे विसर्ज

सि. कौ. ६
१२

नीयः॥ शर्परेखरिविसर्जनीयस्यविसर्जनीयोनत्वन्यत्॥ कःत्सरु॥ घनाघनःक्षोभयः॥ इहयथा
यथंसत्त्वजिह्वामूलीयश्चन॥ वाशरि॥ शरिपरेविसर्जनीयस्यविसर्जनीयस्ववास्यात्॥ हरि
ःशेते॥ हरिश्चेते॥ शर्परेत्रारिवाविसर्गलोपोवक्तव्यः॥ रामस्थाता॥ हरिस्फुरति॥ पक्षेविस
र्गसत्त्वेत्रैरुपम॥ कुष्ठोऽङ्कःपौव॥ कःकरोति॥ कःकरोति॥ कं पचति॥ कःपचति॥ कःख
नति॥ कःखनति॥ कःपठति॥ कःपठति॥ कःफलति॥ कःफलति॥ सोपदादौ॥ विसर्जनीयस्यसःस्या
दपदाद्योऽङ्कःपौपरतः॥ प्रातःकल्पं॥ कामेरोरेवेतिवाच्यम्॥ नेह॥ गीःकाम्यति॥ इणः॥ इ
णःपरस्यविसर्गस्यघःस्यात्पूर्वविषयेसर्पिष्पासं॥ सर्पिष्कल्पं॥ सर्पिष्कं॥ सर्पिष्काम्यति॥
नमस्पुरसर्गत्योः॥ गतिसंज्ञकयोर्विसर्गस्यसःस्यात्कुष्ठोऽङ्कःपरयोः॥ नमस्करेति॥ साक्षात्पु
मृत्तित्वात्तद्वैद्योःवागतिसंज्ञातदभावेनमःकरोति॥ पुरोव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा॥

१२

पुरस्करोति॥ अगतित्वान्नेह॥ पू॥ पुरो॥ पुरः॥ प्रष्टव्याः॥ इदुदुपधस्य वा प्रत्ययस्य॥ इकारो
कारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुष्ठोऽपरयोः॥ निष्पत्तृहं॥ आविष्कृतं॥ दुष्कृत
म्॥ अप्रत्ययस्य किम्॥ अग्निः॥ करोति॥ वायुः॥ करोति॥ एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य नष
त्वं कस्कादिषु भ्रातृषु त्रस्य पाठत्वं॥ तेनेह न॥ मातुः॥ कृपा॥ सुदुःसः प्रतिषेधः॥ मुदुः कामा॥ तिर
सोत्पत्तरस्याम्॥ तिरसः सो वा स्यात्कुष्ठोऽतिरस्कृती॥ तिरः कृती॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे॥
कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात्कुष्ठोऽतिरस्कृती॥ द्विः॥ करोति॥ द्विष्करोति इत्यादि
॥ कृत्वोर्थे किम्॥ चतुष्कपालः॥ इसुसोः सामर्थ्ये॥ सतयो विसर्गस्य षस्यादा कुष्ठोऽतिरस्कृती॥ सार्पिष्क
रोति॥ सार्पिः॥ करोति॥ धनुः॥ करोति॥ धनुष्करोति॥ सामर्थ्यामिह व्यपेक्षा॥ सामर्थ्ये किम्

सि. कौ. ह.

२०

॥ निष्ठुसर्पिः पितृत्वं सुदकम् ॥ नित्यं समासेन नुत्तरपदस्थस्य ॥ इत्थुसो विसर्गस्यानुत्तरपद
स्थस्य समासे नित्यं षः स्यात्कुषोः ॥ सर्पिः कुं रिउ का ॥ धनुः क्षपालं ॥ अनुत्तरपदस्थस्य किम् ॥
परमसर्पिः कुरिउ का ॥ परमसर्पिः कुरिउ का ॥ कस्कादिषु सर्पिः कुरिउ काशब्दोः समासे व्यपेक्षा वि
रहेऽपि प्रत्वार्थः ॥ व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ॥ अतस्तत्कमिदं संकुम्भपात्रकुशाकर्ता विषयस्य ॥ अकारादुत्त
रस्यानयस्य विर्गोऽस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोतीत्यादिषु परेषु ननुत्तरपदस्थस्य ॥ अ
पस्कारः ॥ अपस्कामः ॥ अपस्कृम्भः ॥ अयस्यात्रम् ॥ अपः सहिताः कुशाः भयकुशाः ॥ अपकर्ता
॥ अपः किम् ॥ गीः कारः ॥ गीः कारः ॥ अनव्ययस्थेति किम् ॥ स्वः काः ॥ समासे किम् ॥ यशः करोति ॥
अनुत्तरपदस्थस्य किम् ॥ परमयशः कारः ॥ अधः शिरसीपदे ॥ एतयोर्विसर्गोऽस्य सादेशः स्या

२०

तपदशचेपरे॥अधस्पदमसिरस्पदम्॥समासस्येत्तेवअर्धःपदं॥शिरःपदम्॥अनुत्तरपदस्थ
स्येव॥परमशिरःपदम्॥कस्कादिषुवभास्करः॥॥इतिविसर्गसन्धिः॥॥स्वोजसमोऽतिसुप्रत्ययेक
तेशिवसुच्यर्थेइतिस्थिते॥ससजुषोरुः॥पदान्तस्यसस्यसजुषुशब्दस्यचरुस्माञ्जुत्वापवादः॥अतोरोरुक्ता
दकृते॥अकृतादतःपरस्यरोरुःस्यादकृतेऽति॥भोभगोअद्योअपूर्वस्ययइतिप्राप्तस्ययस्यापवादः॥उत्वं
प्रतिरुत्वस्यासिद्धत्वंतुनभवति॥हत्वमनूयउत्वंविधेसामर्थ्यात्॥प्रथमयोःपूर्वसवर्गः॥अकःप्रथमा
द्वितीययोरविपरेपूर्वसर्गादीर्घएकादेशःस्यादिविप्राप्ते॥नादिवि॥अवर्गादिविपरेनपूर्वस
वर्गादीर्घः॥आकुराः॥एउपदान्तादति॥शिवोर्ध्वः॥अतइतितपरःकिम्॥देवाअत्र॥अनितित
परःकिम्॥स्वग्रागता॥अकृतात्किम्॥एहिमुभोताअत्रस्ताहि॥कृतस्यासिद्धत्वादतःपरोपम्॥
अकृतादितिविशेषरोतुतत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम्॥तपरकररास्पतुनसामर्थ्येदीर्घनिवृत्त्याचरि

तार्थत्वात्॥ अकृत इति किम्॥ तिष्ठतु पयश्चाग्निदत्त॥ गुरोरनृतो नंत्यस्येति कृतः॥ हश्चि॥ अकृता
दत्तः परस्परोरुस्पादुसि॥ शिवो वंशः॥ रोरिन्पुकारानुबंधग्रहणानेह॥ प्रातरत्राधातर्गद्व॥ देवासूइह इति
स्थिते॥ रुत्वम्॥ भो भगो अधो अ पूर्वस्य यो शि॥ रुतत्पूर्वस्य रोर्यो देशः स्यादशि परे॥ असंधिः रोरः॥ लो
पः साकल्पस्य॥ देवा इह॥ देवायिह॥ असि किम्॥ देवांसन्ति॥ यद्यपीह यत्त्वस्या सिद्धत्वादिसर्गो लभ्यते
तथापि विसर्गो स्थानिवद्भावेन हत्वा घत्वं स्यात्॥ न ह्ययमस्त्रिभिः रोरिति समुद्रया श्रपरात्॥ भो सु
भगो सु अघो सु इति सकारांता निपाताः॥ तेषां रोर्यत्वे कृते॥ वोध्वधुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य॥ प
दान्तयोर्वेकास्यकारयोध्वधुश्चाररौ वयौ वारौ शि परे॥ यस्योच्चारणजिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शी
थिल्यंसलघुच्चारणः॥ ओतो गार्ग्यस्य॥ ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुध्वयन्त्यस्य यकारस्य नित्यं लोप
स्यात्॥॥ गार्ग्यग्रहणं पूजार्थं॥ भो अच्युत॥ लघुप्रयत्नपक्षे भो यच्युत॥ पदान्तस्य किम्॥ तो यम्॥